

ÚVODNÍ KAPITOLY Z FILOSOFIE

ETF, zim.sem. 1996-97

„O“ filosofii (jen filosoficky)

0.01

Každý z vás má nějakou představu o tom, co to je filosofie, někdo přesnější, jiný vágnější – ale slovo samo je dost běžné. Doporučuji hned na počátku rozlišovat nejčastěji užívaný význam, který nemá nic nebo jen málo společného s významem původním, v psaném nebo tištěném textu tak, že slovo budeme psát uprostřed se -z-, jak to bohužel obecně doporučují naši češtináři. Naproti tomu uprostřed se -s- budeme toto slovo psát tam, kde nám půjde o onu zvláštní disciplínu, kterou před víc než dvěma a půl tisíciletími vynalezli staří Řekové a během poměrně krátké doby asi dvou staletí ji dovedli k pozoruhodnému rozkvětu. Ve výslovnosti se obě slova ovšem neliší; proto musíme vždycky upozornit, který význam máme na mysli. Běžně se to pozná z kontextu a někdy i ze slovního spojení, jako např. filozofie fotbalu, filozofie ekonomické reformy, ale filosofie Platónova nebo Aristotelova atd. Zde nám ovšem půjde jen o filosofii se -s-.

0.02

Nejasnosti panují ovšem v obecném mínění i tam, kde jde o filosofii se -s-, a to nejenom v kruzích nedostatečně vzdělaných lidí, ale zejména také mnoha vědců. Známy sumerolog Kramer píše ve své po celém světě rozšířené a u nás také přeložené populární knížce „Historie začíná v Sumeru“ o filosofii a dokonce o metafyzice starých Sumerů. Běžně najdete dokonce i ve filosofické literatuře výrazy jako stará čínská nebo stará indická filosofie. Na první pohled by se mohlo zdát, že jde jen o terminologickou záležitost, ale není tomu tak. Filosofie je řeckým vynálezem, jak ostatně dosvědčuje i samo její pojmenování. Proto musíme dbát na to, jaké charakteristické znaky měla řecká filosofie a teprve potom můžeme přezkoumat jiné kulturní tradice a zjišťovat, zda se tam opravdu najde něco analogického. Občasná námitka, že každý, kdo upírá např. starým Indům nebo Číňanům nebo dokonce Sumerům, že měli svou filosofii, je prostě nepřijatelný europocentrik, je zásadně vadná, protože předem sugestivně předpokládá, že mít filosofii znamená čest a slávu atd., aniž by to bylo doprovázeno sebemenším pokusem o vymezení povahy této disciplíny. Co tedy můžeme udělat, abychom se nedopustili téže chyby?

0.03

Neexistuje nějaká tzv. „objektivní“, na filosofii nezávislá definice nebo výměr filosofie. Filosofie je to, co dělají filosofové, jistě, a ovšem ne všechno, co dělají, ale o čem si také sami myslí, že to vskutku je filosofie, ale jde o to, koho máme počítat mezi filosofy. Už z toho důvodu musíme vyjít z tradice, kterou založili staří Řekové, neboť oni filosofii první pojmenovali. A staré Řecko má pro nás hned také filosoficky závažné poučení: o to, co to je filosofie a co není filosofie, je třeba stále znovu zápasit. A ten zápas se vede na rovině filosofické, nikoliv na nějakém terénu filosoficky neutrálním. V tomto zápase je zejména významná filosofická sebereflexe, která je pozdější tradicí připisována Pythagorovi, ale její literární doklad se nám zachoval teprve v podání Platónově. Zvláště pozoruhodná je přitom ta okolnost, že vlastně nejde o klasickou formu pojmového vymezení této disciplíny, tj. že tu nejde o žádnou teorii, především pak o žádnou „teorii filosofie“, nýbrž spíše o jakýsi náznak či pouze relikt narativity, v níž hrají určitou – ovšem negativní – roli bohové či – u Platóna (a pak zejména u Aristotela) bůh jako „cosi božského“.

0.04

Co nám tedy říká tato nejstarší sebereflexe filosofie? Filosof pro sebe odmítá do té doby zcela běžné pojmenování SOFOS, tedy moudrý resp. mudrc, a to s poukazem na to, že moudrost je vyhražena bohům. On sám si pro sebe reklamuje

něco jiného, ale nikoliv z nějaké zbožné skromnosti a pokory: není a nemůže být moudrým, ale může a chce moudrost milovat, chce být milovníkem moudrosti. Tolik legenda o Pythagorovi, jak ji najdeme u Diogena Laertia. U Platóna dochází ještě k dalšímu posunu, o jehož legitimitě někteří filologové pochybují. Najdeme tam argument, že bohové nefilosofují, tj. netouží po moudrosti, protože moudří jsou. Platón chce termínu FILEIN resp. FILIA rozumět jako milování něčeho, co nemáme, tedy jako milující touze po tom, čeho se nám nedostává. To je pak v dobré shodě se sókratovským „vědoucím nevědění“, které je ovšem naprosto vzdáleno jakékoliv rezignaci na pravdu, i když filosof ví, že ji nemá, že ji nedrží v ruce, že pravda není jeho majetkem. Právě u Platóna (v Hostině) najdeme místo, kde vkládá Sókratovi do úst sloveso FILALÉTHEIN jako rovnomocné slovesu FILOSOFEIN. A protože dnes slovo moudrost a moudrý má některé odlišné konotace (mj. také pod vlivem křesťanské recepce židovského odkazu v podobě Starého zákona), můžeme s tímto upřesněním uzavřít: filosof je ten, kdo (filosoficky) nade všechno miluje pravdu a touží po ní, nicméně nedomnívá se, že ji má v držení. V této nejstarší tradici filosofického sebeporozumění a sebevýkladu nemá filosof ani nejmenších pochybností o tom, že je třeba pravdu nade všechno milovat a přede vším ostatním po ní toužit, ale filosof nesmí a nemůže předstírat, že se mu pravda plně zjevila a že by tedy on jakožto filosof mohl a směl takovým zjevením pravdy jakkoliv disponovat.

0.05

Snad bude na tomto místě vhodné se zmínit ještě o tom, že Platón nechává svého Sókrata přemýšlet a mluvit o dvojí lásce, totiž o lásce k pravdě a o lásce k filosofii, tj. o lásce k milování pravdy. Pokaždé jde o jiný termín: láska k pravdě se nazývá FILIA, zatímco láska k filosofii je ERÓS, což je docela jiný druh lásky. Snad už jste slyšeli – a ne-li, pak jistě brzo uslyšíte, že v Novém zákoně je ještě třetí termín, totiž AGAPÉ. Četní autoři se již mnohokrát pokoušeli ukázat na základní rozdíl mezi řeckým ERÓTEM či erotickou láskou (výslovně upozorňují, že nejde o význam dnes běžný, příliš zúžený – u Platóna jde např. výslovně o ERÓS FILOSOFIKOS) na jedné straně a mezi křesťanskou AGAPÉ, latinsky překládanou CARITAS. Tak např. Heinrich Scholz v knížce nazvané „EROS und caritas“ demonstruje velmi pečlivě obrácený směr obojí lásky: ERÓS je láska nižšího k vyššímu, AGAPÉ je naopak láska vyššího k nižšímu. ERÓS chce svým úsilím něčeho dosáhnout, něco získat, osvojit si to, zlepšit sebe a svou pozici, kdežto AGAPÉ chce někomu něco dát, obdarovat jej, zlepšit situaci někoho druhého, kdo by toho sám nemohl dosáhnout. ERÓS šplhá po stupních výš, AGAPÉ sestupuje níž. (Srovnejte z Konce Útěchy z filosofie Rádlův příběh a krásných bílých ptáčích.)

0.06

ERÓS FILOSOFIKOS je zárukou toho, že láska k pravdě neskončí žádným mystickým nořením do tajemství. Filosofie je velká práce, je to obrovské myšlenkové úsilí, směřující k velkým myslitelským výkonům. Není to žádná hra, zejména ne hra s jazykem, se slovy a slovíčky. ERÓS FILOSOFIKOS chce opravdu jít kupředu, každým krokem se dostávat „dál a výš“, jak to říká Teilhard de Chardin. Ale to „dál a výš“ neznamená nutně přibližování k plné pravdě, nýbrž dosahování lepší, vyšší formy milování pravdy, tj. pro většinu z nás přibližování těm nejlepším filosofům, jakési nikoliv archetypické, nýbrž naopak nearchetypické „napodobování“ těch nejvyšších, nejpronikavějších myslitelů. Naproti tomu sama láska k pravdě, tedy FILIA, mohli bychom tu zavést nikde nedoložený termín FILALÉTHEIA (u Platóna jen sloveso), musí na pravdu čekat jako na dar bohů. Filosof se tedy nechce blížit k pravdě tak, aby se jí zmocnil a aby se stal vládcem a strážcem pravdy, nýbrž – a to už je naše formulace – aby své milování pravdy, tj. svou filosofii stále zdokonaloval, aby se naučil všemu, co už jiní objevili a vynalezli, ale jen proto, aby dobře rozpoznal všechny dosavadní

chyby a omyl a aby se neustále pokoušel se starým chybám vyhnout. Máme-li vyvodit náležité důsledky z toho, co bylo řečeno, musíme cíl filosofování vidět ne v tom, abychom měli pravdu proti ostatním filosofům, nýbrž abychom – řádně poučení minulostí – nedělali zbytečně znovu staré chyby, ale abychom se s pomocí pravdy dokázali dopouštět velkým nových omylů. Neboť filosof hodný toho jména ví, že není mudrcem (moudrost je přece vyhražena bohům) a že mu není dáno si sáhnout na pravdu a zmocnit se jí.

0.07

Pořádný filosof se tedy nebojí dopouštět se omylů, ale naopak experimentuje myšlenkově právě proto, aby se ukázalo, v čem se nového (a pokud možno velkého) omylu dopustil. Proto pravý filosof se vyjadřuje jasně a zřetelně, aby takový omyl bylo dobře vidět. Když se nějaký filosof utíká do nejasných, temných formulací, je to dokladem toho, že buď vůbec není filosofem anebo jen špatným (což vůbec neznamená, že to nemůže být velký a dokonce slavný myslitel). Platón výslovně rozlišuje mezi pseudofilosofií a „pravou filosofií“ (HÉ ALÉTHINÉ FILOSOFIA). Z toho tedy dále vyplývá, že každá filosofie musí být měřena a vážena, a že po zvážení se nesmí ukázat lehkou. Filosof (a mluvíme jen o skutečných filosofech a závažných myslitelích) je resp. může být shledán lehkým především ze dvou důvodů: buď proto, že se ukazuje být ledabylým myslitelem, anebo proto, že neumí či neuměl experimentovat, eventuelně že se bál experimentovat. Historické příklady to mohou objasnit. Nejstarší filosofové byli velkými experimentátory – ostatně jinak by filosofie ani nemohla vzniknout a nemohla by se potom ustavit v systematické podobě, tj. v podobě velkolepých myšlenkových staveb. Protože se nám u většiny presokratiků žádné systémy vcelku nezachovaly, musíme být v jejich posuzování obezřetní. To znamená, že je nesmíme posuzovat jenom ze své perspektivy, ale musíme dbát na to, jak je posuzovali jejich současníci nebo nejbližší pokračovatelé, ať už to byli následovníci a příslušníci jejich školy, anebo jejich oponenti a příslušníci protivných škol. Tak kupř. je zcela zřejmé, že Anaximandros je hlubší, náročnější a důslednější myslitel než Thalés i než Anaximenés, a to právě proto, že odmítal o ARCHÉ mluvit jako o něčem tak určitém, běžném a známém, jako je voda nebo vzduch. Velkými myšlenkovými experimentátory, asi největšími před sofisty a Sókratem (a Platónem atd.), byli Hérakleitos a Parmenidés. Démokritos měl vynikající nápady a nepochybně náleží mezi tzv. mudrce, ale také mezi vědecké duchy, ale jako filosof je myslitelem druhořadým, protože nepořádným a ledabylým. V nové době je třeba Descartes co do nápadů geniem, co do jejich filosofického provedení je myslitelem značně nepořádným. Naproti tomu Spinoza je myslitelem až přepečlivým, přesným, má obrovský smysl pro důkladnost a systematickosti, ale jeho nepochybná genialita se projevuje v jednotlivých nápadech, ale v systematickém provedení přichází dost zkrátka. Kant je geniem systematickosti a zároveň pečlivosti v detailu; je asi novodobým archetypem (či přesněji: anti-archetypem) filosofa. Téměř všechny jeho omyly jsou jeho vědomým rouzhodnutím (nikoliv nedopatřením). Dovede si skvěle vymýšlet, ale zároveň svou filosofickou fantazii drží tvrdě na uzdě. Proti tomu např. Hegel je obrovským, gigantickým experimentátorem nejen v detailu, ale zejména ve filosofické strategii. Atd.

0.08

Poučení zkušenostmi minulých filosofů můžeme stanovit některá kritéria pro posuzování, zda jde o filosofii či nefilosofii, a jak je třeba hodnotit ten který filosofický podnik. Podle toho pak můžeme vést hraniční linii mezi těmi mysliteli a těmi jejich myslitelskými výkony, které plně náleží do dějin filosofie, a naproti tomu u těmi, kteří mají třeba obrovský význam pro další rozvoj skutečné filosofie, ale sami vlastně filosofové v pravém slova smyslu nebyli a nejsou. Jedno takové poučení si můžeme odnést už ze starověku: filosofie není mnohověděním, tj.

filosofem není a nemůže být ten, kdo mnohé ví a mnohé si pamatuje, aniž by si v tom udělal nějaký myšlenkový (tj. nikoliv jen vnější) pořádek. Filosof bude vždycky ostražitý a dokonce bude oponovat tomu, když si někdo bude dělat nároky na to, že zná pravdu (resp. množství pravd, množství pravdivých poznatků atd.), a když si někdo bude myslit, že je jen otázkou přidávání dalších poznatků k dosavadním, máme-li se pravdě přiblížit ještě víc. Filosof se od takových „pozitivních vědoucích“ (dnes říkáme vědců) liší tím, že se nedomnívá, že se lze dostat k poznání pravdy jen shromažďováním dalších a dalších poznatků a tzv. faktů, stále sám sebe a své poznatky i své myšlení přezkoumává, odhaluje původně neuvědoměné a neprojektované jejich předpoklady, a zejména experimentuje s jinak projektovanými a myšlenými předpoklady, aby zjistil, co lze očekávat, když se myšlenkově vydáme jinými cestami, než které jsou právě běžné a uznávané.

0.09

A pak je tu druhá fronta, na které musí filosof v zájmu filosofie svádět zápas s nefilosofií: je to fronta Sókratova a Platónova (a trochu i Aristotelova) proti tzv. sofistice. Sofista se po vnější stránce téměř k nerozeznání podobá filosofovi: užívá podobných metod, podobné argumentace, má velký smysl pro taktiku (ale ne už pro skutečně dlouhodobou strategii), ale na rozdíl od filosofa podřizuje všechny své aktivity (které i pro filosofa mohou být objevné a poučné) jakýmsi konečným cílům, které s filosofií nemají nic společného. Lze to vyjádřit také jinak: sofista neuznává jedinou pravdu jako nekonečný cíl, a ještě víc: jako poslední normu, poslední kritérium, které platí a rozhoduje i o veškeré jeho myšlenkové práci. Sofista ukazuje význam myšlení pro životní praxi, ale tuto praxi samu činí kritériem myšlení. Místo pravdy (práva, spravedlnosti, všeho „pravého“) sest mu stává posledním cílem dosažení věcí, které si sám stanovil anebo které si u něho někdo (za peníze) objednal.

0.10

Jaký je tedy vztah filosofa k mnohovědoucím „odborným vědcům“ na jedné a k sofistům na druhé straně? Filosof jim nemůže přiznat poslední autoritu, ale musí si jich všimat, věnovat důkladnou pozornost tomu, co podnikají, a musí se zejména dobře učit všemu, na co přijdou a co vynaleznou nebo zjistí, ale musí to vždycky učinit po zralé a kritické úvaze, počítající s nejširšími souvislostmi, které mnohovědec i sofista vědomě či nevědomě, omylem či plánovitě nechávají zcela stranou a nevěnují jim pozornost. Tyto chyby, stejně jako jiné omyly, musí filosof vyhledávat, objasňovat, pranýřovat a dělat vůbec vše, aby nemohly projít do obecnějšího povědomí jako staré nebo nové předsudky. Základním předpokladem této očistné, společensky a myšlenkově „hygienické“ filosofické kritiky je ovšem kritičnost filosofů k vlastním myšlenkovým postupům. A to zase předpokládá účinnou a do hloubky pronikající reflexi. Filosofická reflexe je od filosofie neodlučná; aby měla náležitosti, které z ní činí reflexi vskutku filosofickou, musí být 1) kritická (to je třeba vyložit zvlášť), 2. systematická, tj. musí reflektované uvádět do souvislostí širších až nejširších, a to souvislostí nikoliv nahodilých, jen iuxtaponovaných, nýbrž souvislostí „organických“ (nebo – jak říkávala J.L.Fischer – „skladebných“), snad nejlépe „logických“ (když je nebudeme redukovat na úroveň „formální logiky“). A posléze musí tato reflexe být principiální čili radikální, tj. musí – jak zase říkal Masaryk – „donikat k principům“, nebo jinak řečeno, musí jít až na kořeny. To znamená, že se nesmí zastavit předčasně.

1.10 (Kranát nemocen, zastupuji)

ETF, 21.11.1996

1.01

Věc a jméno. Co to je „slovo“, „mluva“, „promluva“, „řeč“? Nutnost vyjasnění toho, čím a jak je garantován vztah mezi „jménem“ jakožto označením a věcí jakožto tím, co je jménem „označováno“. Problém tzv. významu (smyslu) slova, věty, tvrzení (teze), pojetí, hypotézy, teorie atd.

1.02

Zprostředkování (mediace) musí být podrobena zkoumání. Objektivující věda bude mít převažující tendenci vyložit „složitě z jednoduchého“, přičemž jednoduchým by mělo být něco konstruovaného jako jednoduché. Příklad: vědeckost současného typu má tendenci fyzikalizovat chemii, chemizovat fyziologii, fyziologizovat neurologii, neurologizovat psychologii, psychologizovat logiku, logizovat noezi atd. To je však pouze jedna z možných metod postupu; pokud je dogmatizována a vydávána za jedinou správnou, jedinou exaktní metodu, je třeba ji podrobit kritice a odhalit meze její planosti a přípustnosti.

1.03

Rádl říká v Útěše, že opustil metodu výkladu vyššího z nižšího, např. růže z buněk, a že dává přednost metoda opačné, totiž výkladu buněk z růže. To ovšem je zase jenom jedna z možných metod (Rádl tu navazuje na vitalisty a holisty, dává důraz na celek atd.). Zejména to nepostihuje naši situaci, kdy chceme analyzovat mj. právě ono zprostředkování mezi celkem a částmi.

1.04

Podle Hérakleita spočívá rozdíl mezi pouhou hromadou a celkem v tom, že garantem sjednocenosti, jednoty, integrity celku je LOGOS. Naproti tomu pouze vnější „uspořádání“ částí, součástí, členů atd. ponechává úhrn pouhou hromadou. Tím sjednocujícím tedy nemůže být nic vnějšího, žádný vnější pořádek nebo vnějšková uspořádanost. A protože sloveso LEGEIN původně (kořenem už ze sanskrtu) znamená „sbírat“, tedy na základě vhodného výběru (selekce) sjednocovati (ne pouze hromaditi, byť uspořádaně), užívá pro to „sjednocující“ termínu LOGOS. Že tento termín nesmíme překládat jako „slovo“, vyplývá z následujícího příkladu z Aristotela.

1.05

Aristotelés má jednu metodu při zkoumání jsoucího: táže se, zda to lze dělit (naučil se tomu u atomistů). Pokud to opravdu lze dělit, zkoumá, zda to lze dělit donekonečna, anebo zda takové dělení má někde konec. Pokud lze dělit do nekonečna, jde o něco pouze myšleného. Má-li dělení konec, je to dokladem toho, že před sebou máme skutečnost vsutku „jsoucí“. Tuto metodu aplikuje na LOGOS. Zjišťuje, že LOGOS třeba knihy lze dělit, neboť také kapitoly této knihy mají svůj LOGOS. Tak lze pokračovat dál až k větě a k jednotlivým slovům. Ještě každé slovo má svůj LOGOS, a každé slovo můžeme ještě dále dělit (na hlásky resp. písmena). Jenže pak už tam žádný LOGOS nebude. To je pak dokladem toho, že LOGOS není ničím vymyšleným, nýbrž že jde o skutečné jsoucno (jsoucí skutečnost).